

## A jövő tudósai

### Tisztelt Olvasó!

A kutatók utánpótlásával – fiatal tudósokkal foglalkozó melléklet huszonkilencedik számában *Acsády Judit* írását közöljük, amely a nők tudományos életpályáját, és ezen belül a kapcsolatrendszereket, a *networking* szerepét elemzi. Kérjük, ha a nők tudományban be-

### NŐK A MAGYAR TUDOMÁNY FELLEGVÁRÁBAN

#### Statistikai áttekintés és narratív elemzés karrieréről

A nők helyzete a tudományos életben örökzöld elemzési és vitatéma. Míg a XIX. század derekán Magyarországon a tudományos- és irodalmi élet szereplőinek színe-java történetesen azon vitázott egy azóta sokat idézett színikritika<sup>1</sup> kapcsán, hogy a nők publikálhatnak-e egyáltalán tudományos folyóiratokban (és, amennyiben megteszik, elvesztik-e ezzel nőiességüket?), mára sokkal inkább arra helyeződött a hangsúly, hogy elismerten méltó helyüket a nők a tudományos életben, kutatóként, egyetemi tanárként, akadémikusként miként tölthetnék be férfiakkal egyenlő esélyekkel? A százéves vita lecsengésével a huszadik század második felére magától értetődővé vált a nők részvétele a felsőoktatási képzésben, a doktori fokozatok megszerzésében.

<sup>1</sup> Takáts Éva *Tudományos Gyűjteményben* publikált írásából, és az azt követő, 1825-ben indult vitából személyeket Fábri Anna közölt (Fábri, 1999, 57–118.)

töltött helyzetével vagy az ifjú kutatókkal kapcsolatos témában bármilyen vitázó megjegyzése vagy javaslata lenne, keresse meg a melléklet szerkesztőjét, Csermely Pétert az alábbi e-mail címen.

Csermely Péter

az MTA doktora, Semmelweis Egyetem,  
Orvosi Vegytani Intézet • csermely@eok.sote.hu

Úgy tűnik azonban, hogy a tudományos pálya megnyitása, a jó szándékú, támogató politikai lépések és a sokszor heroikus egyéni erőfeszítések ellenére látványosan alulreprezentáltak maradtak a nők a tudomány igazi, magas presztízsű pozícióiban, és alig jelennek meg a vezető tudományos testületekben, a tudomány igazi fellegváraiban. A különbségek mérhetőek a megjelent publikációk, a konferenciák, tanácskozáson előadott előadások száma, elnyert pályázatok, jutalmak, kitüntetések terén is.<sup>2</sup>

Az alábbiakban kvantitatív kutatások eredményeinek áttekintése után azt mutatom be, hogy egy kvalitatív vizsgálat – nevezetesen a magyar közéletben ismert, tudományos

<sup>2</sup> Lásd például a Palasik Mária – Papp Eszter által szerkesztett művet (Palasik – Papp, 2008). Hasonló eredményekre jutottam abban a vizsgálatban, amelynek során a Szociológiai Társaság kezdeményezésére tudományos teljesítményük összehasonlításával összehasonlítást végeztünk szociológiai kutatók között a nők és férfiak jelenlétéről a pályán a *Szociológiai Szemlében* megjelent publikációk, tudományos elismerések, díjak, pályázatok elnyerése, testületekben való tagság stb. összevetésével. Az összehasonlító elemzés eredménye elhangzott Szociológiai Társaság ülésén, a Pallas Pályolyban 2001-ben.

karriert befutott nőkkal készült interjúk szövegének narratív elemzése – hogyan járulhat hozzá a nők előmenetelét segítő és akadályozó tényezők megértéséhez. Az itt közölt elemzés elsősorban a kapcsolatok szerepére irányul.<sup>3</sup>

### Nők a tudományos életben – statisztikák

A nemek társadalmi viszonyát vizsgáló hazai és nemzetközi kutatások egyöntetűen kimutatják, hogy azokban az országokban, ahol a patriarchális értékrend szerint megfogalmazott nemi sztereotípiák erősebbek, és ahol az ehhez kapcsolódó elvárások a lakosság számára még elfogadható viszonyítási keretként szolgálnak, ott nagyobb különbség mutatkozik a nők, illetve férfiak között a magas társadalmi presztízsű vezetői, illetve a hatalmi pozíciók betöltésében. Így ezekben a társadalmakban a kulturális és a tudományos élet kulcspozícióiban, a tudás létrehozásának reprezentatív helyein a pozíció magasságától függően egyre kisebb arányban találunk nőket.<sup>4</sup> Holott – mint azt a *Magyar Tudomány* korábbi számaiban, ebben a rovatban megjelent elemzések bemutatták – képzettségben a nők nemhogy alulmúlnának a férfiakat, de bizonyos területeken még meg is haladják

<sup>3</sup> Az elemzés alapjául egy korábbi, 2003-ban lezárt interjú kutatás szolgált (OTKA). Bár az adatok felvétele óta eltelt néhány év, a motívumok, amelyeket feltár, nem köthetők olyan aktualitáshoz, amelyek az évek során elévültek volna. A korábbi elemzést lásd Acsády Judit *Emancipáció és identitás* című doktori disszertációjában (2005).

<sup>4</sup> Néhány a nagy nemzetközi, összehasonlító vizsgálat közül: MONEE Report, ENWISE, GENDERWISE, lásd még például a CEDAW jelentést, ami az egyes országokban vizsgálja a diszkrimináció mozzanatait. Hazai kiadványok közül a *Szerepváltozások* (TÁRKI–SZMM) rendszeresen megjelenő kötetei tartalmazzák a nők helyzetére vonatkozó kutatások legfrissebb adatait.

őket a tudás megszerzésében (Papp – Groó, 2005; Pető, 2006; Ádám et al., 2007; Sulyok, 2009). Ha a legfrissebb adatokat nézzük,<sup>5</sup> elmondható, hogy Magyarországon az egyetemet és főiskolát végzettek több mint fele, 52,6%-a nő. (KSH–SZMM, 2009, 61.). A doktori képzésben – ami a tudományos kutatói karrier előfeltétele – már érzékelhetően kevesebb nő vesz részt, de arányuk itt még alig tér el a férfiakétól. 2008-ban a doktori iskolába iratkozottak 49,9%-a volt nő, 50,1%-a férfi (KSH–SZMM, 2009, 65.).

A felsőoktatásban ugyanennek az évről az összesítése szerint 9866 férfi és 6295 nő dolgozik. Arányuk a beosztástól függően változik. Magasabb pozíciókban a nők aránya alacsonyabb. Míg az egyetemi tanárok között a nők aránya mindössze 19,9% (KSH–SZMM, 2009, 73.), a docensek egyharmada, a tanársegédeknek pedig már közel a fele (49,6%-a) nő. Ezek az arányok az elmúlt években nem változtak.

A kutatás fejlesztés területén összesített adatok szerint a szektorban a nők aránya 6%-kal nőtt 1980 óta, 27-ről 33%-ra. (2008-as adat, KSH–SZMM, 2009, 76.). A kutatásokban azonban a segéd személyzet javarésze, 60,5 %-a nő (KSH–SZMM, 2009, 76.).

Legszembetűnőbb a nemek arányában a különbség az akadémiai tagok között. 2008-ban az Akadémia rendes és levelező tagjainak mindössze 5,5%-a volt nő. (KSH–SZMM, 2009, 78.). Megfigyelhető továbbá a nemek arányának jellegzetes különbsége az egyes tudományterületeken dolgozó kutatók között. A műszaki és a természettudományok esetében a legnagyobb a különbség (77% a férfiak aránya 2008-ban). A természettudományos kutatást folytatók között a nők ará-

<sup>5</sup> A statisztikai adatok forrása: KSH–SZMM: *Nők és férfiak Magyarországon 2008.* (2009)

nya 2000 óta csökkent néhány százalékkal: 26,5%-ról 22,5%-ra. Ugyanezen időszak alatt a társadalom- és az orvostudomány területein a kutatók között valamennyit emelkedett a nők aránya (3, illetve 5 százalékkal). A tudományos fokozattal (doktori) és egyetemi kandidátusi címmel rendelkezők összesített csoportjában nagyobb különbség van a két nem között, és az egyes ágazatokban még nagyobb eltérés mutatkozik. Műszaki tudományok terén 2008-ban a fokozattal rendelkezőknek mindössze 5,9%-a volt nő, de az amúgy a képzésben részt vevők és a kutatók számát tekintve a nemek egyenlőségét mutató társadalomtudományi berkekben is jelentős az eltérés. A fokozattal rendelkező társadalomtudósoknak 18,2%-a volt nő 2008-ban (KSH–SZMM, 2009, 79.). Ez az arány 2000 óta nem változott.

Európai Unió összesített adatok tükrében eltérés mutatkozik továbbá az egyes tudományterületeken belül a nemek arányában aszerint is, hogy mennyire költségigényes az adott ágazat. A legnagyobb kutatási összegek ráfordítását igénylő területeken több a férfi, a kevésbé költségigényes helyeken pedig több a női kutató (Palasik – Papp, 2008, 77–82.).

Megállapítható tehát, hogy jellegzetes eltérés van a tudományos életben a nők és férfiak között, ami presztízs-, hatalmi és pénzügyi hátrányokat is jelent.

#### *Mi a különbségek oka?*

A szociológiai szakirodalom azt, hogy a nők másféle pályát futnak be a tudományos életben, mint a férfiak, elsősorban a nők biológiai mivoltából fakadó esélyegyenlőtlenségnek tudja be, nevezetesen a gyermekvállalás, a családi élet és a munka összeegyeztetésének nehézségeivel magyarázza (Ádám et al., 2007; Paksi, 2003; Palasik – Papp, 2008, 79.). Arra

azonban a hazai kutatásokban még kevés adat van, hogy jellemzően mások lennének az eltérő demográfiai helyzetű nők eredményei, pozíciója a tudományos életben. Vagyis a családi háttér, a demográfiai tényezők hatásának pontos, adatokkal alátámasztott elemzése még várat magára. Így nem állíthatjuk, hogy a házasság, a családos, az egy vagy több gyereket nevelő nők kevésbé jól teljesítenének a szakmájukban. Pályázatok, tanulmányutak elnyerésében azonban mutatkozik összefüggés a gyerekes, illetve a gyermeket nem nevelő nők között. (Feltételezhető, hogy bizonyos ösztöndíjakat, pályázatokat esetleg be sem nyújtanak kisgyermeket nevelő nők – érdeemes lenne a benyújtott és elnyert pályázatok összefüggéseit is elemezni.) Férfiaknál a pályázatok elnyerését hasonló módon nem befolyásolja gyermekek megléte (Palasik – Papp, 2008, 79.). Annak a kimutatása is várat magára, hogy a családi állapot: a hajadon, a házasság, az elvált, illetve az özvegyi mivolt hogyan befolyásolja a tudományos karriert. Egy nemzetközi összehasonlító kutatás adataiból arra következtethetünk, hogy nem egyértelműen hátrány a család és a gyermek a teljesítményben, sőt úgy tűnik, hogy a biztos családi háttér előnyt jelenthet egy tudományos karrierben, elsősorban a férfi kutatók esetében (Palasik – Papp, 2008, 79.).

Az általános üvegplafon elmélet<sup>6</sup> szerint a nőknek a munkahelyeken egyrészt nehezebb magas pozíciókat elérniük, mint a férfiaknak, másrészt minél magasabb beosztásról van szó, a nők elé annál több akadály hárul a pozíció

<sup>6</sup> Az üvegplafon metafora a munkahelyi hierarchiákban azt a láthatatlan (felső) határt, küszöböt jelenti, amely megakadályozza, hogy a nők az ennél a határnál magasabb pozíciókba lépjenek. Az üvegplafon egy „átlátó akadály, amely megakadályozza, hogy a nők továbblépjenek”.

megszerzésében. Magasabb társadalmi szinteken az előléptetéseknél, kinevezéseknél megjelenő nemek szerinti diszkrimináció egyre erősebb (Baxter-Wright, 2000). Valószínűsíthető, hogy alacsonyabb szinteken erősebb a diszkrimináció, mint a legmagasabb szinteken, és ez a hátrányos megkülönböztetés több embert érint, mint a legmagasabb vezetői állásokban. Mégis több figyelem hárul a legmagasabb szintekre, ahol látványosan kicsi a nők aránya.

A tudományos életben kiemelkedő pozícióban levő nők helyzetéről egy 27 országot érintő összehasonlító kutatás (Vianello – Moore, 2000) során azt vizsgálták, hogy a karrierutakban milyen meghatározó különbségek vannak férfiak és nők között. Jelentős eltérést találtak az elitpozícióban lévő nők és férfiak végzettsége, képzettsége, szociális háttere és családi állapota között. Az adatok azt mutatták, hogy a döntéshozó pozícióban lévő nők magasabb státusú, privilegizáltabb helyzetben levő és magasabban képzett családból származtak, mint a megfelelő pozícióban lévő férfiak. A női karrier tehát kevésbé egyéni kiugró teljesítményeknek tekinthetőek ez alapján, és sokkal inkább köszönhetőek már meglévő, strukturális és kulturális erőforrások hasznosításának. Ezek a rendelkezésre álló gazdasági, társadalmi és kulturális tőkék segítik a nőket a csúcsteveket beosztásokhoz (Vianello – Moore, 2000, 269.).

#### *Kvalitatív módszerek a nemek kutatásában*

A hazai szociológiában az utóbbi évtizedekben a kérdőíves felmérésekhez képest a kvalitatív eljárások marginális helyzetben voltak.<sup>7</sup> A kvalitatív módszerek egyik eljárását, a narratív

<sup>7</sup> Jelenleg éppen újra a kvalitatív módszer felé irányul a figyelem, többen munkálkodnak az irányzat elfogadtatásán. Az interjúk kutatások módszertani össze-

szövegelemzést sokkal inkább pszichológiai vagy kultúrantropológiai vizsgálatok váltják fel. (László, 2005; Pászka, 2009). A narratív elemzést alkalmazó kutatások egyik célkitűzése a jelentések, jelentésrétegek feltárása, például hogy a kutatásban részt vevő személyek számára életük egyes cselekedetei milyen jelentőséget kapnak<sup>8</sup> (Charmaz, 2000, 35.).

Az egyéni tapasztalatokat narratív technikával megközelítő kutatásban a speciális technikával felvett interjúk szövegének feldolgozása során olyan társadalmi interakciókra, folyamatokra és motívumokra bukkanhat a kutató (illetve feltáráhatja azt, hogy mindezek milyen jelentéssel bírnak a társadalmi cselekvők számára), amelyet a kérdőíves felmérések nem mutatnak ki. Ennek különösen nagy jelentősége van a diszkriminatív mechanizmusok feltárásában (Seidman 1994, Huberman-Miles 2002, Pászka 2009). Így előszeretettel fordultak a módszer felé a nők társadalmi helyzetét vizsgáló, a feminista elméleten alapuló women's és gender studies<sup>9</sup> irányzatok a nyugati demokráciák tudományos életében az 1970-es éveket követően. Ez az időszak más hátrányos helyzetű, kisebbségi helyzetben levő csoport, szubkultúra helyzetének kvalitatív módszerekre épülő kutatását is hozta. Vizsgálatuk középpontjában az a kérdés állt, hogy miként konstruálódnak meg, teremődnek újjá, illetve változnak meg az egyes csoportok helyzetét meghatározó

foglalását Solt Ottilia írta meg egy híressé vált tanulmányában. Az interjúk módszer elismert alkalmazói például Kemény István, Szalai Erzsébet, Neményi Mária, Vajda Júlia stb.

<sup>8</sup> Kathy Charmaz idézve: „...understanding multiple layers of meanings of their actions” („tevékenységük jelentésének több rétegének értelmezése”).

<sup>9</sup> A hazai szakmai nyelv egyrészt az angol kifejezéseket használja, illetve magyar megfelelőiként a *nőkutatás*, illetve a *nemek társadalomtudományja* szerepel.

hatalmi viszonyok, és az ezeket igazoló hatalmi diskurzusok.

### *Narratív elemzés a karrier kutatásában*

A karrierek sajátosságainak vizsgálatához járul hozzá az a közelmúltban zárult kvalitatív kutatás, amelynek során a tudományos életben kiemelkedő teljesítményt nyújtó és magas pozícióba került nőkkel készülték interjúk. A narratív elbeszélésekből a jelen elemzés azt emeli ki elsősorban, hogy a megkérdezettek milyen jelentőséget tulajdonítanak a szakmai és egyéb kapcsolatoknak.<sup>10</sup> Az interjúk félig strukturált, narratív technikával kérdezett és tematikus kérdéseket is tartalmazó vázlat alapján készültek. Az interjúk korábbi elemzése a pályaképek motívumai, a szakmai előrejutást segítő és hátráltató tényezők elemzése mellett a női identitás, az emancipációhoz való viszony, a nőkérdés problematizálása közötti összefüggésekre keresett választ (Acásdy, 1999, 2005). Bár az egyes interjúk elkészülte óta viszonylag hosszabb idő telt el, a kvalitatív kutatás módszertani alapkövetelményeit nem sérülnek egy újabb elemzés kapcsán.<sup>11</sup> Interjúalanyaim középkorú vagy annál idősebb, jelentős szakmai sikereket elért, és tudományos életben magas pozíciót betöltő, a közéletben elismert nők.

<sup>10</sup> Az egyenlőtlenségek kutatásaihoz hozzájárulhatnak majd az eredmények, ha további, a tudományos életben dolgozó nőkkel és férfakkal tervezett interjúkkal kiegészülve rámutatnak a jellegzetesen női/férfiak által használt technikákra, ezek eredményességére, illetve, hogy egyáltalán léteznek-e nemre jellemző különbségek a kapcsolatokban a tudományos életben?

<sup>11</sup> A megállapítások egy adott időszakra (1999–2003) vonatkoznak. Az interjúk felvétele a Magyarország Európai Uniósi csatlakozását megelőző időszak utolsó évében zárult, vagyis a megállapítások a rendszerváltás első évtizedének végére jellemzőek. Feltételezem, hogy a kapcsolati *pattern*ek nem változnak olyan gyorsan, hogy a megállapítások érvényüket veszítették volna.

Az elemzés során a kognitív hierarchia tétele<sup>12</sup> alapján feltételezzük egyes motívumok fontossági sorrendjét az elbeszélésekben. Az interjúkban a karrier kibontakozásához mobilizált tényezők közül a szövegben előfordulási helyük és gyakoriságuk alapján döntő jelentőségűnek bizonyultak a kapcsolati tőkék jellegzetes fajtái: *családi, párkapcsolati*, illetve *mester-tanítvány*, valamint *szellemi/kutató-műhely networkként működő* kapcsolatok.

A networkszerű, szakmai, baráti, esetleges politikai elkötelezettség kapcsán definiálható körök jelentőségét Magyarországon más kutatások is alátámasztják, az informális szálak jelentőségét az érdekvényesítésben az intézményrendszerek merev hierarchiáiból eredeztetve (Szabó Ildikó, 2000).

A kutatásban részt vevők közül minden interjúalany karrier-elbeszélésében jelen volt egy *támogató (szakmai) közeg*: tanáraik, idősebb kollégáik, komolyabb szaktekintélyek, akiknek segítségét élvezték pályájuk elején (vagyis ismert tudósok, művészek, politikusok köre), amelyhez vagy családjuk révén vagy fiatalkori kapcsolataik, partnerük, illetve házastársuk révén kapcsolódtak.

„Nagyon nagy szerencsém volt abban, hogy szuperintelligens emberek mellett élhettem. Ez akár úgy mint férj vagy szerelem, akár úgy mint munkatárs vagy főnök, akár úgy mint család...” (14/3)<sup>13</sup>

<sup>12</sup> „Az idevágó kutatások arra is fényt derítettek, hogy a felidézésben sajátos kognitív hierarchia érvényesül. Az elsődleges és alapvető történés a konkrét és valóságos esemény fenomenológiai rögzítése. [...] Ezek azután [...] általánosult eseménysémákba rendeződnek, majd belesimulnak valamely életszakasz keretébe.” (Pataki, 2001, 316.)

<sup>13</sup> Az interjúkból vett idézetek hivatkozása: a nyilvántartásban szereplő sorszámuk és az interjú gépzelt változatának oldalszáma, ahonnan az idézet származik.

Látható, hogy az itt idézett esetekben egy támogató networkké alakulva összefonódnak a személyes, a szakmai és politikai szálak.

„Én egy olyan közegben éltem, ami ellenzékiek nevezett közeg volt a hetvenes-nyolcvanas évek elején, az akkori férjem révén kerültem be igazából ebbe a társaságba, ahol filozófusok, szociológusok – ma az SZDSZ vezető politikusai ezek az emberek –, akik nekem a barátaim lettek a férjem révén, és ez egy nagyon jó közeg volt, mert ez egy olyan szellemi közeg és társaság, ami engem nagyon vitt magával, és vitt előre.” (1/1)

„... tőlük kaptam a képzőművészetnek, az íróktól kaptam az irodalomnak a szeretetét, az ismeretét. Tehát egy olyan légkörben éltem, ami olyan telített, olyan gyönyörű volt, én annyit tanultam tőlük, és ők segítettek látni, felismerni a dolgokat.” (8/2)

„Hát nagyon jó gondolkodói körbe kerültem itt is, tehát, a Műhely, ahova '88-ban beléptem, az jó volt [...] és ez nagyon jó hatással volt a gondolkodásomra, és aztán a kollégák is, igen tehát mai napig is [...] Az ember mindig tanul, és hát nagyon sok mindenbe kellett tanulni, ahhoz képest, amit mi tanultunk az egyetemen.” (15/6)

Kiemelkedik a szövegek alapján a *mesterek* szerepe, olyan idősebb szaktekintélyek támogatása, akikkel a személyes és szakmai kapcsolatok esetenként túlnőttek az intézményes képzés keretein.

„Közben megismerkedtem a későbbi filozófia nagy generációjának nevezhető tagjaival, akkor voltak már részben végzősök, és tudományos diákkört alapítottak, amely [...] nagy hatást tett azokra, akik részt vettek benne.” (23/2)

„Még valakit meg kell említenem, akinek sokat köszönhetek pályám indítását tekintve. H. S. (most már úgyszólván visszavonult, bár

még oktat) akkoriban itt volt a tanszéken, ahova én kerültem. Ő is természettudományos végzettségű volt [...] széleskörű műveltség, olvasottság jellemezte. Tájékozott volt szintén a [...] filozófia történetében. Ő lett az aspiráns vezetőm. Annyiban sokat köszönhetek neki, hogy tanácsokat adott, nem próbált beavatkozni az érdeklődési körömbé.” (23/4)

„Akikre aztán rátaláltam, és ők rám találtak, egy nagyon nagy hatás volt a Mérei Ferenc. [...] A csoportjába jártam két és fél évig a nyolcvanas évek elején. [...] Ebben nekem nagyon nagy szerencsém volt.” (14/3)

A megkérdezett pályáját segítő személyeknek tulajdonított jelentőséget mutatja a narrációban a nevek előfordulási helye, gyakorisága és az érzelmi megnyilvánulások, pozitív értékelő megjegyzések, jelzők a szövegben. Egy rangos társadalomkutató a felvett interjú legelején kezdi sorolni a számára szakmailag releváns, fontosnak vélt tudósokat, kutatókat, intézményvezetőket, akiknek személyesen sokat köszönhet. Az első oldalon kezdődően, rövid, néhány bekezdésnyi szövegen keresztül tizennégy nevet sorol fel az illetők szerepére, szakterületére kitérve.

„Ezek az emberek, akik már akkor is barátaim voltak, de mára már a többségük nagyon közeli kolléga és jó barát. Egy fantasztikus közeg.” (1/1–2)

A megkérdezettek fontos referenciaként idézték fel az intézményekhez vagy személyekhez kötődő *szellemi iskolákat, irányzatokat*, amelyek befolyásolták indulásukat, és gondolkodásukra a legnagyobb hatással voltak. Megfigyelhető volt továbbá a pályakép-konstrukciónál a tudományos problémával, filozófiai iskolával, kutatási területtel való azonosulás. Az elbeszélő tehát saját történetének részeként fejt ki egy-egy tudományos kérdést, amely a felidézett időszakban őt foglalkoztatta.

A tudományos karrierknél megjelenik az intézmények, adott esetekben tanszékek története, amelyekhez az illető kapcsolódik, és valamivel ritkábban és kevésbé hangsúlyos módon, de a betöltött pozíciókban való előmenetel, a tudományos fokozatok megszerzése és a kinevezések is felidéződnek.

A kapcsolati tőke egy sajátos fajtájának tekinthetőek a *politikai pártkapcsolatok*, amelyek révén bizonyos karrierrek elindultak, illetve felgyorsultak. Különös jelentősége volt ennek az államszocializmus alatt. Ebben az időszakban ugyanis a politikai, értelmiségi, gazdasági elithez tartozás elvárt mozzanata volt a párthoz való lojalitás. Saját – illetve szülei – elkötelezettségéről mint pályájukat segítő tényezőről az interjúalanyok keveset beszélnek, és inkább csak utalások révén válik sejthetővé a politikai elkötelezettség (vagy sajátja, vagy a szülei befolyásos pártkapcsolatai az államszocializmus alatt) mint segítő tényező. Megfigyelésem szerint tehát ha valakit pártkapcsolatok segítettek a karrierjében,<sup>14</sup> az erről nem szívesen beszél, azok azonban, akik politikussá váltak, a karriertörténetbe beleszövik azt is, hogyan kerültek közelebbi kapcsolatba politikai körökkel.

Ha az itt felsorolt mobilizálható kapcsolati tőkéhez való érzelmi viszonyulást vizsgáljuk, legszembetűnőbb a magától értetődőség, vagyis az interjúalanyok a lehető legtermészetesebbnek tekintve, sokszor semleges, deskriptív módon számolnak be róluk, magát a közeget azonban pozitív jelzőkkel ábrázolják – mint ahogy az a fentebbi idézetben is látha-

<sup>14</sup> Az értelmiségi elit azon tagjait, akik szorosan a pártokhoz kötődnek, Szalai Erzsébet „pártértelmiséginek” nevezi (Szalai, 1998, 25.). Megfigyeléseim szerint a szoros pártkötődés, különösen az államszocialista időkben – mint a szakmai élet előmozdítója – legtöbbször nem szívesen felvállalt mozzanata az élettörténetnek.

tó volt. Annyiban azonban eltér a kapcsolati tőkék, támogató networkök felidézése az otthonról kapott szellemi indíttatás, kulturális tőke felidézésétől, hogy ez utóbbiak nagyon gyakran érzelmekkel teliek, és az attitűdök közül elsősorban az elismerés, a hála, a pozitív viszonyulás dominál.

A *szülői ház kapcsolataiból* az értelmiségi karrierrek esetében sok esetben tudtak szakmailag hasznosítható kapcsolatokat fenntartani a megkérdezettek a generációs különbségek ellenére. Ezek még akkor is működtek, ha az elithez tartozó, a vizsgálatban résztvevő alany más területen futott be, mint amelyben szüleinek (túlnyomó többségben az apának) magas pozíciója és ebből eredően magas presztízsű baráti köre volt. A család baráti, ismeretségi köréhez tartozó emberek így vonatkoztatási pontként (referenciaszemélyekként), egyfajta modellként is megjelentek.

Amennyiben szóba kerül az indíttatásnál a családi háttér a pályakép-elbeszélésekben, a megkérdezettek egy részénél támogató közegeként jelent meg, még akkor is, ha a fentebbi példákhoz hasonlóan előre felhalmozott (anyagi vagy szimbolikus) javakkal nem tudta segíteni a megkérdezettet. Az elbeszélésben manifesztálódik az értékek, hasznosítható szimbolikus tőkék átadása. Legnagyobb jelentősége, úgy tűnik az interjúk alapján, hogy az otthonról hozott – bourdieui-é értelemben – inkorporált *kulturális tőkének*,<sup>15</sup> valamint a

<sup>15</sup> Bourdieu a kulturális tőke létezésének három formáját különbözteti meg: inkorporált, belsővé tett állapotát, tárgyiasult állapotát, valamint intézményesült állapotát. Az első alatt leginkább tartós készségek meglétét érti. Azért emeltem ki itt az elemzésben az inkorporált kulturális tőkét, mert, bár elképzelhető, hogy szerepet játszottak az interjúalanyok karrierje szempontjából ez utóbbiak is, de legnagyobb hangsúlyt mégis azokra a családi indíttatásokra helyezték, amelyet legpontosabban a bourdieui-i fogalom fejez ki.

család által korábban kötött szálak kiaknázásával a kapcsolatoknak, a későbbiekben konvertálható *társadalmi tőkének* van. Pierre Bourdieu társadalmilag a leghatékonyabb nevelési beruházásnak tartja a kulturális tőke transzmisszióját a családban. A kulturális tőkéhez szorosan kapcsolódnak a családból hozott, nem anyagi jellegű, a pálya során hasznosított értékek: az *érzelmi biztonság, a tartás*, vagyis olyan emberi tulajdonságok, amelyek egyértelműen segítettek a megkérdezettet. A családból hozott inkorporált *kulturális tőkének* leginkább az értelmiségi karrierknél van jelentősége, hiszen amellet, hogy szülői modellként igényt közvetített hasonló szellemi felkészültségre, egyben motivációt is jelentett a legjobb képzések megszerzésére.

„Első és legfontosabb segítség a szüleimtől jött, akik nekem nagyon jó nevelést adtak. Anyám a művészetekben, (irodalom, zene, képzőművészetek)... gondosan művelt bennünket... Apám mérnök volt, [...] ő a természettudományos műveltségünket fejlesztette. Könyveket adott nekünk, magyarázott, vitt bennünket múzeumokba és TIT-előadásokra. [...] már nyolcéves koromtól kezdtek nyelveket taníttatni, ami akkoriban, az 50-es évekről beszélünk, még csak nem is volt vesélytelen, és főleg sok pénzbe került... Vállalták azt, hogy én tetszésem szerint válasszam meg az egyetemet is... ami nagy áldozat volt a szüleimtől, kiskeresetűek lévén, apám ugyanis nem nagyon tudott előrehaladni, szintén politikai okokból, a mérnöki pályán. Úgyhogy én a legnagyobb hálaival a szüleimnek tartozom mindenképp.” (22/10)

„Nagyon fontos szerintem, és a pályám szempontjából alapvető jelentősége volt – és abból a szempontból is, hogy sikeresnek vagyok tekinthető –, hogy az édesapám, aki egy

nagyon kiváló ember – tehát egy kiváló intellektusú, egy morálisan is kiváló ember – ő egész kislánykoromtól fogva szellemi partnernek tekintett.” (2/3)

„Azt mondom most öreg fejjel, hogy igazából nem is gyűjtöttem be semmit, hanem mindent csak bevilágítottam. Tehát itt volt bennem készen... mintha egy folyosó a lélekben bevilágítódna, és már abba a folyosóba fülhalmozott kincseket használni lehet... A családban sokat meséltek nekem.. történetek voltak a családban, egy nagyon erős méltóságtudat... nagyon sok ambíciót adtak otthonról.” (14/3)

Ha valamelyik szülő a tudományos pályán elismert személyiség volt, az interjúalany mozgósítani tudta a szülőket (gyakrabban az apa) szakmai kapcsolatait, ismertségét. Dinasztia tagjának lenni ambivalens érzéseket vált ki az elbeszélőből. Az azonos szakmában elért szülői sikerek interpretációja általában érzelmekkel teli, hiszen sokszor irigység és túlzott elvárások is kísérik az elismert szülő nyomdokait követő gyerek pályáját.

Az elbeszélések szerint a párhuzamos pályán dolgozó férj melletti sikerek kivívását – vagyis azt, hogy azonos tudományos pályán a házastárs nőtagjának egyéni teljesítményeit is elismerjék – meg tudja nehezíteni a szakmai, intézményi, illetve társadalmi közeg. A türelem és a beletörődés jellemezte leginkább azoknak az interjúalanyoknak ezzel kapcsolatos attitűdjeit, akik ilyen nehézségekről számoltak be. Egyszerűen elfogadták azt, hogy nőként további erőfeszítéseket kell tenniük ilyen helyzetben, akkor, ha igényt tartanak arra, hogy teljesítményüket a férjtől függetlenül is számon tartsák.

„... elkezdtem dolgozni az M. Intézetben, és akkor ott mindenféle ilyen hivatalnok és bürokraták elkezdtek mondani, hogy

olyat nem lehet, hogy a férj és feleség egy munkahelyen dolgozzon... Ha két ember dolgozik egy kutatási területen, akkor most honnan lehet tudni, hogy ki mit csinál... Jó pár évbe beletelt, míg mi ezt elfogadtattuk mind a ketten. De azt hiszem, hogy ebből a szempontból nekem mint nőnek nehezebb volt, mert a magyar társadalomnak ebben az erős hierarchikusságában itt természetes, hogy egy férfi az tudományos kutatásokkal foglalkozik és produkál, a nő, mindaddig míg maga is nem bizonyít, eddig egy ilyen tudományos segéderőként van számon tartva. [...] kellett az embernek egy jó pár munkája, meg előadása, meg egyéni szereplése, ahol kiderül, hogy: 'hát itt mind a ketten tudnak beszélni, mind a ketten tudnak dolgozni, gondolkodni!' – és nem arról van szó, hogy a férje megírja a cikket meg a könyvet és akkor a feleség is melléírja a nevét.” (3/2)

Az élettörténetek konstrukciójának sajátos mozzanata, hogy a támogató jellegű kapcsolatok mellett a magas pozíciók, szakmai sikerek elérésének magyarázatában a megkérdezettek nagy hangsúlyt adtak saját belső tulajdonságaiknak, adottságaiknak. A pályakép-elbeszélések jellegzetes motívuma volt az elbeszélőknek önmagukról alkotott *pozitív énképe*. Sikerüket saját tulajdonságaiknak, kitartásuknak, akaraterejüknek, alkalmazkodóképességüknek tulajdonítják. A *rátermettség* tudata, vagyis a saját értékek percepciója minden interjúalanyra jellemző volt.<sup>16</sup> Tevékenységeikről, eredményeikről is határozottan pozitívan értékelő elemeket fűznek az elbeszélésbe: „két komoly, nagy visszhangot kiváltó könyvet írtam.” (2. /1.)

<sup>16</sup> Naomi Ellemers egyetemi tanárok között végzett kutatásában Hollandiában inkább a férfiakra jellemzőnek találta a magukról alkotott képben a „rátermettség” motívumot.

„... amilyen magas posztokat el lehet érni, azokat én nagyjából elértem akkorra, mikor ezt illik elérni.” (1. /4.)

Az utóbbi megkérdezett pozitívan értékeli azt is, hogy a külső elvárásoknak tökéletesen megfelelt. A tudományos elitbe kerülés egyik legfontosabb feltétele ugyanis az alkalmazkodóképesség, vagyis a bekerülés érdekében az adott közeg értékrendjének elfogadása, belsővé tétele.

### Összegzés

Az interjúk narratív elemzése arra engedett következtetni, hogy a nők tudományos életben megvalósuló eredményeinek, férfiak teljesítményéhez mért hátrányuk okának kutatásánál a korábban más kutatások által középpontba állított családi háttér, a háztartási felelőségek megosztása mellett más tényezőket is érdemes figyelembe vennünk.<sup>17</sup> Nevezetesen a szakmai közegben tapasztalható mechanizmusokat, megszokottá vált, magától értetődő interakciókat, amelyek bizonyos diszkriminatív folyamatokat megerősíthetnek, a szakmai életben való előretörést pedig gyengíthetik.

A szakmai elismertség megszerzését egy interjúalany sem tartotta könnyűnek. Stratégiáik (vagyis az, hogy saját rátermettségüket hogyan kamatoztassák) hol explicit, hol implicit módon jelennek meg az interjúszövegekben. Jellegzetes tényezők a kapcsolatok kamatoztatása és a „rátermettség” biztos tudatán alapuló céltudatos építkezés, a kitartó munka.

Az elemzett pályaképek azt mutatták, hogy a tudományban sikereket elért megkér-

<sup>17</sup> A háztartási – és gyermekek ellátásával kapcsolatos – felelőségek megosztásának elemzésénél meg lehetett figyelni azt, hogy a magánéletben ellátandó feladatok a megkérdezettek beszámolóiban *nem jelentettek akadályt* számukra a szakmai előretörésben.

dezettek saját, egyéni, szakmai rátermettségük mellett döntő jelentőséget tulajdonítanak a szakmai kapcsolatoknak az előretörésben. A megkérdezettek tehát ezeket a kapcsolatokat, networköket hatékonyan tudták működtetni a szövegek tanúsága szerint. A támogató szakmai csoport, illetve mesterek megtalálása és segítségük igénybe vétele mellett továbbá meghatározónak mutatkozott a támogató, elfogadó családi háttér is. A megkérdezettek családja minden esetben elismerte, méltányolta az illető tudományos tevékenységét, és támogatták előrehaladását. Feltehetőleg ezek nélkül az erős támogató kapcsolatok nélkül

csökken a kiugróan magas tudományos teljesítmény elérésének esélye.

A kapcsolatok és jelentőségük vizsgálatának eddigi eredményeit jelenleg kidolgozás alatt álló összehasonlító kutatások fogják majd kiegészíteni, amelyek segítségével láthatóvá válnak majd a tudományos karrierekben nemek szerint eltérő mintázatok (patternek), eljárások a kapcsolatok számának alakításában, a kapcsolatok fenntartásában, és az előretörés érdekében való hasznosításában.

*Acsády Judit*

PhD, MTA Szociológiai Kutatóintézet  
acsady@socio.mta.hu

### IRODALOM

- Acsády Judit (2008): Der Mythos der gebannten Emanzipation. In: Kegyes Erika (Hrsg.): Genderbilder aus Ungarn. Ergebnisse der ungarischen Genderforschung, Verlag Dr. Kovač, Hamburg
- Acsády Judit (2005): *Emancipáció és identitás*. Doktori disszertáció. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest
- Acsády Judit – Erdei Katalin (1999): Voices of Hungarian Career Women. In: *Ten Years After Conference*. Hungarian Sociology Association, Budapest, 26–28 September 1999.
- Ádám Szilvia – Györffy Zs. – Kopp Mária (2007): A nők helyzete a tudományos pályán: kihívások és lehetőségek. Magyar Tudomány, 2, 232–242. <http://www.matud.iif.hu/07feb/19.html>
- Balogh Margit – Palasik Mária (szerk.) (2010): *Nők a tudományban*. Napvilág, Budapest
- Baxter, Janeen – Wright Erik Olin (2000): The Glass Ceiling Hypothesis. A Comparative Study of the United States, Sweden and Australia. Gender and Society, 14, 2, April, 275–294.
- Charmaz, Kathy (2000): Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods. In: Denzin, Norman K. – Lincoln, Yvonna S. (eds.): *Handbook of Qualitative Research*. 2. Edition. SAGE Publ., London
- Huberman, A. M. – Miles, M. B. (2002): *The Qualitative Researcher's Companion*. Sage Publications, London
- Fabri Anna (szerk.) (1999): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből. 1777–1865*. Kortárs, Budapest, 57–118.
- KSH–SZMM (2009): *Nők és férfiak Magyarországon 2008*. Központi Statisztikai Hivatal–Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest
- László János (2005): A narratív pszichológiai tartalom-elemzés. Magyar Tudomány, 11, 1366–1376. <http://www.matud.iif.hu/05nov/08.html>
- Palasik Mária – Papp Eszter (eds.) (2008): *Beyond the Glass Ceiling. University Career of Female Academics in Engineering, Technology and Life Sciences. Synthesis Report*. Unicafe, Budapest
- Pászka Imre (2009): *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Belvedere Meridionale–Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged
- Papp Eszter – Groó Dóra (2005): A nők helyzete a magyar tudományban. Magyar Tudomány, 11, 1450. <http://www.matud.iif.hu/05nov/20.html>
- Pataki Ferenc (2001): *Élettörténet és identitás*. Osiris, Bp.
- Pető Andrea (2006): Miért marad továbbra is alacsony a nők aránya a magyar tudományban az EU-csatlakozás után is? Magyar Tudomány, 8, 1014–1017. <http://www.matud.iif.hu/06aug/13.html>
- Seidman, Steven (1994): *Contested Knowledges. Social Theory in the Postmodern Era*. Blackwell, Oxford
- Solt Otília (1998): *Interjúzni muszáj*. In: Solt Otília: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*. I. Beszélő, Budapest
- Szalai Erzsébet (1998): *Az éltek átváltozása*. Második kiadás, Új Mandátum, Budapest
- Vianello, Mino – Moore, Gwen (eds.) (2000): *Gendering Elites. Economic and Political Leadership in 27 Industrialised Societies*. Macmillan, London
- European Commission (2003): *Waste of Talents: Turning Private Struggles into a Public Issue. Report of the European Commission*. Brussels